

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՅՈՒ ԱՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐԸ

Նորայր Բյուզանդացին ծնվել է 1844 թվա-
դանի մարտի 4-ին, Կոստանդնուպոլսում:
Հայ դասական բանասիրության այս բազմա-
մուտ գործիչը ավելի քան կես դար հետա-
զոտել է մեր դարավոր մատենագրությունը և
գրել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք
հայտնի են իրենց հազվագեղ սրամիտ վճիռ-
ներով: Դժվար է գտնել մեսրոպատառ դպրու-
թյան արշալույսին ստեղծված որևէ գրավոր
հուշարձան, որի ուսումնասիրությամբ զբաղ-
ված չլինի հմուտ գիտնականը: Կորյունին,
Ծղերիկ Կողբացուն, Ագաթանգեղոսին, Փավս-
տոս Բուզանդին, Ղազար Փարպեցուն, Մով-
սես Խորենացուն, Հին Կտակարանի Մակա-
րայեցիվոց գրքին և այլ երկերի նվիրված նրա
հետազոտությունները ճանաչված են որպես
հայ քննական մտքի ամենափայլուն նվա-
ճումներ: Բազմաշխատ գիտնականը ուսում-
նասիրություններ է նվիրել նաև Ստեփանոս
Տարոնեցի Ասողիկին, Թովմա Արծրունուն,
Վարդան Արևելցուն, միջնադարյան տաղա-
սացներ Նահապետ Քուչակին, Դավիթ Սալա-
ծորցուն, կարևոր ճշգրտումներ է մտցրել մի
շարք մատենագիրների երկերում, խմբագրել
է «Բազմավեպ» ամսագիրը, Շվեդիայում,
մենակ, հրատարակել է «Քննասեր» ժողո-
վածուն (վիմատիպ), հոգևածներ է հրատա-
րակել «Հանդես ամսօրյա», «Հումա», «Բա-
նասեր», «Մասիս», «Փունջ», «Մշակ» և այլ
պարբերականներում, կազմել է գաղղիբեն-
հայերեն բառարանը, հայերենի է թարգմանել
Ռենանի սեմական լեզվի պատմությունը և
այլն:

«Բուրովին ուժասպառ եմ սրտնեղությամբ
և մտավորական հոգնությամբ: Հիսուն տարի
ավելի աշխատած եմ հայ հին մատենագրու-
թյունը և մատենագիրները ուսումնասիրելով,
աշխատած եմ ձրի և ձրի աշխատությունս հա-
լած, մաշած է ղիս»¹, — գրել է նա 1912 թվա-
կանին՝ իր վախճանից երեք տարի առաջ,
Դյուտ քահանա Աղանյանին:

Այսպիսի անմխիթար վիճակում, նյութա-
կան մեծ կարիքի մեջ վախճանվեց մեծանուն
գիտնականը 1915 թվականին, Վենետիկում:
Նրա աճյունը 1924 թվականին Վենետիկից
տեղափոխվեց Շվեդիա և ամփոփվեց Ստոք-
հոլմի գերեզմանոցում, Բյուզանդացու իսկ
կառուցած գերեզմանում:

Ի՞նչ եղան Նորայր Բյուզանդացու հազա-
րավոր էջերից բաղկացած մեծաթեք աշխա-
տությունները, որոնք դեռ պետք է հրատա-
րակվեն և հարստացնեն հայագիտության
ոսկյա ֆոնդը: Ընդամենը երեք-չորս տարի
առաջ լույս տեսած մի գրքում նրա աշխա-
տանքների մասին դեռ կարելի էր կարդալ.
«Հեղինակի մահից հետո անհայտացել է»²:

Ճակատագիրը, սակայն, բարեբախտաբար
իսպառ չի ոչնչացրել մեծ գիտնականի աշխա-
տությունները: Նրանց մեծ մասը պահպանվել
է Շվեդիայում, որտեղ 1882—1903 թվական-

¹ «Նորայր Բյուզանդացու անտիպ նամակներ», տն'ս
«Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», Երևան, 1962,
էջ 85:

² Հ. Պետրոսյան, «Հայ գիտնականներ, հրապարակա-
թոսներ, ժողովուրդներ», Երևան, 1960, էջ 65:

ներին ապրել է վաստակավոր գիտնականը իր տիկնոջ՝ Շվեդիայի արքունի նկարչուհի Սելման Նորայրի (Յակոբսոնի) հետ միասին:

1946 թվականին Շվեդիայի Գյոտեբորգ քաղաքի գրադարանի նկուղներում Ս. Լորելլուն հաջողվում է գտնել և կորստից փրկել Նորայր Բյուզանդացու անտիպ գործերը³, որոնցից մեկի վրա Լորելլին մակագրել է. «Վերին աստիճանի անխնամ և անգիտակ են պահվել (Նորայր Բյուզանդացու ձեռագրերը—Գ. Ա.) և իրենցից ներկայացնում են մի կաշա ամեն տեսակ թղթերի»⁴: Լորելլուն չի հաջողվել գտնել Բյուզանդացու բոլոր աշխատությունները, ինչպես նաև հայտնաբերված աշխատությունների զանազան հատվածներ:

Գտնված անտիպ երկերի մի մասի միկրոֆիլմերն ուղարկված են Հայաստան և այժմ պահվում են Հայկական ՍԱՌ գիտությունների ակադեմիայում և մասամբ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Նորայր Բյուզանդացու անտիպ երկերի մասին մինչև այժմ եղած կցկտուր հայտարարությունները ենթակա են լրացման, ճշգրտման: Անճշտությունների կան նույնիսկ Բյուզանդացու հենց Ուլստալա քաղաքում (ուր պահվում են այժմ Նորայրի գործերը) կադրված և միկրոֆայլների վրա գրանցված աշխատությունների ցանկում: Սրա համեմատությունը Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայում ստացված միկրոֆիլմերի հետ տալիս է որոշ տարբերություններ:

Ակադեմիայում պահվող միկրոֆիլմերի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է.

Ա.— Փալատոսի Բիզանդայ Պատմութիւն Հայոց, քարգմանեալ յառուռոյն: Գրեաց Նորայր Բիզանդացի» (էջ 1—122):

Ինքը՝ Նորայր Բյուզանդացին այսպես է ներկայացնում երեք մասից բաղկացած իր ուսումնասիրության ընդհանուր բովանդակությունը. «Գրութեանս նպատակն է ցուցնել Փալատոսի Բիզանդեայ աճառատայի կրկնաբանութիւններն, մանկական պարզութիւններն, արեւելեան ոճն, անկանոն ֆեռականութիւնն կամ ռամկական անյարիւր աճեբեական խօսուածներն, ինչպես կը կոչէ Հ. Արսէն Այտընեան («Քննական քերականութիւն», երես 58, 59), կամ աճնոն կալագելն, ինչպէս կ'ըսե Հ. Արսէն Բագրատունի («Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց», երես 630), վերագրելի է ասորի օրինակին, յորմէ թուի թարգմանեալ սոյն գիրքն: Այս կարծեաց ոյժ տալու համար՝ խնամով կը

ներկայացնեմ ընթերցողաց Բիզանդեայ Պատմութեան այն ամէն մասնատրութիւնը, քերականական և բառական ձևերը, ոճերը, խեցիխեղծքներն անգամ, որ հասարակ և թարգմանութեանց յասորականէ կամ յայտնապէս կը մատնեն ասորի բնագիր մը, ապագային թողլով որ ասորերէն լեզուի կատարեալ հմտութիւն մը համարձակութիւն տրինձ վճռաբար խօսելու»:

Ուսումնասիրության առաջին մասում Բյուզանդացին մանրամասն ըննարկում է Փալատոս Բուզանդի երկի շուրջ ստեղծված բանասիրական կարծիքները, հիմնականում՝ նրա՝ որ լեզվից թարգմանված լինելու հարցը: Այնուհետև խոսում է Հայաստանում ասորական գրականության և ասորերենի ունեցած լայն տարածման մասին, նշում է ասորերենի ուսումնասիրության մեծ կարևորությունը, ցարկում է, որ իր ժամանակի հայ բանասերների ոչ ոք չի համացել ասորերենի մեջ, չնայած որ ասորական գրականությունը, ինչպես ինք է ասում, հույն գրականության հետ միասին խոր հետքեր է թողել (սկսած Ն դարից մինչև Թ դարը) ոչ միայն մեր բառապաշարի, այլ՝ քերականության մեջ: Բերում է իր ասածը, հաստատող փաստեր, վկայակոչում է պատմիչներին, թվարկում է ասորերենից թարգմանված երկերը և այլն:

Բյուզանդացին ասորերենից կատարված թարգմանություն է համարում նաև Ազաթան գեղոսի պատմությունը («Թարգմանեալ յասորոյն և ապա սրբագրեալ ի յունականէն»):

Թարգմանական գործերը բնութագրելու հետո, հեղինակը անցնում է Փալատոս Բուզանդի Հայոց պատմությանը և գտնում է, որ այս երկը իր մեջ՝ գործածված հատուկ անունների ձևերով, բառային կաղմով և քերականությամբ նույնպես համապատասխանում է ասորերենից թարգմանված մյուս երկերին, մասնավորապես Նվաբեթոս Կեսարացու Նկեղեցական պատմությանը, Հակոբ Մժեհացու երկասիրությանը, Նփրեմի մեկնություններին, ուստի և բնական է մտածել, որ Փալատոսի պատմությունն էլ է թարգմանված ասորերենից:

Իր այս տեսակետն ապացուցող փաստերը շարադրելուց առաջ, ուսումնասիրության երկրորդ մասում, նա ըննարկում է Փալատոս Բուզանդի ինքնության հարցը, ընդունում է, որ նա հույն պատմիչ է, ապրել է Դ դարի վերջին, գրել է վեց դպրություններից բաղկացած մի պատմություն, որի առաջին երկու դպրությունները վերաբերել են օտարներին (դրա համար էլ «Թարգմանիչն զանց ըրած է»): Վերջին չորս դպրությունները թարգմանվել են ասորերենի, որից և թարգմանված է մեղ հասած հայերեն Բուզանդարանը: Վեր-

³ Ս. Լորելլու հաղորդագրությունը տե՛ս «Էջմիածին», 1949, մարտ—ապրիլ, էջ 64—68:

⁴ Բյուզանդացու ձեռագրերի անմխիթար վիճակի մասին տե՛ս անդ:

մինս կրում է երկու հեղինակի հետքերը՝ հույն լեզվաբան Գալստոսի և ասորի եկեղեցական լեզվագիտական, որը այլևայլ փոփոխությունների է ենթարկել Բուզանդարանը:

Ուսումնասիրության այս երկրորդ մասը դժոխքային Բյուզանդացին զետեղել է իր ինքնաշարժ ժողովածուում: Միկրոթապավենների կողմից գրանցված մասում, սակայն, կան որոշ դժոխքայիններ, որոնք Բյուզանդացին ավելացրել է հետագայում. դրանցից են, օրինակ, «Փալստոս» անվան ստուգաբանության լրացումը և տվյալները, որով հայտնվում է, որ հոգևորականներն «Ֆեվզ» և հայերեն «բաստ» բառերը նույնպես, լատիներեն Faustus-ի նման, նշանակում են «երջանկություն», որն ավելի է փալստոսի անվան հիմքում:

Ուսումնասիրության երրորդ մասը նվիրված է Փալստոս Բուզանդացու Հայոց պատմության մանրակրկիտ լեզվական քննությանը, ասորական թարգմանությունների համեմատությամբ: Սա իր ծավալով ավելի մեծ է, քան նախորդ երկու մասը միասին վերցնելով: «Բուզանդարանի նմանությունն ընդ այլ թարգմանությունների լատիներեն, — գրում է Նորայր Բյուզանդացին, — վեց կետերու կրկնապատկերում, որ են հետևեալք՝ ա. Յատուկ մանուկանց ուղղագրությունն և ձևը, բ. Ասորի լեզվաբանությունն. քերականական ձևը, բայց նաև ինդրառությունն և խոնարհությունը, որ պիտաւորապէս լատիներէն թարգմանութեանց մէջ էլ կը գտնուին, գ. Կրկնութիւնը և աւելորդութիւնը, դ. Բառը, բառերի ասմունքը, ոճը և անասացումը, աւերոյց պարբերութիւնը, յար և նման թարգմանութեանց լատիներէնէ, ե. Պարսիկ և յուն բառից յաճախութիւն, զ. Շաղկապը և անկանոն նախադասութիւնք»:

72 էջից բաղկացած այս բաժնում Նորայր Բյուզանդացին ի մի է հավաքել նշված վեց մեթոդներում ներկայացված ընդհանրությունները: Փալստոս Բուզանդի Հայոց պատմությունում և ասորերենից հայերենի թարգմանված մատենագրական հուշարձաններում: Սա մի փոքր քանակությամբ համադրված է, որով մեծ ծառայություններ կարող է մատուցել ոչ միայն Փալստոս Բուզանդի, այլև ասորական հայտերի և թարգմանական մատենագրության ուսումնասիրությանը զբաղվող հայտնասերներին, լեզվաբաններին, պատմագրաններին:

Ուսումնասիրությունն ընդհատվում է 1112-րդ էջում: Ըստ խոստաբանության՝ լատիներ է քննարկված լինելու նաև զ կետում նշված բաժինը («Շաղկապը և անկանոն նախադասությունը»), բայց այդ չի կատարվել:

Շարունակությունը (էջ 113—118) կրում է հետևյալ խորագիրը. «Փալստոս Բիզանդ և թարգմանությունն յասորոյն, նմանութիւնք բառից և ասացումոց»: Այստեղ բերված է Փ. Բուզանդի օգտագործած թարգմանության բառի գործածության օրինակներ նաև Եվսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմությունում, Եփրեմ Ասորու մոտ և ասորերենից թարգմանված այլ երկերում:

Բ. — «Եզերկայ Կողբացոյ ձառնքն ընդդէմ աղանդոց»:

234 էջերից բաղկացած մի տետրում Նորայր Բյուզանդացին ընդօրինակել է Եզերկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» գործը և պատրաստել է տպագրության: Ընդօրինակությունը կատարել է Կողբացու առաջին տպագրության (Ջմյուռնիա, 1762 թ.) հիման վրա, համեմատել է նաև այլ տպագրությունների հետ: Բնագրի տողադատարկի և լուսանցքներում երբեմն ծանոթագրում է բնագրական այս կամ այն տվյալը: «Քննասեր»-ում Բյուզանդացին հայտնում է, որ «Եզերկ Կողբացի և իւր գրութեան ընդդէմ աղանդոց» խորագիրը կրող մի ուսումնասիրությունում «պիտի ցուցանեն, թէ խառնակութիւնը կան ի գիրս Եզերկայ ի յետևառաջութենէ թերթից գրագրաց»:

Նորայր Բյուզանդացին ծրագրել էր «հինգերորդ դարէն մինչև ցվեշտասներորդն հրատարակել դամենաս հայերէն մատենագրութիւնս և թարգմանութիւնս Հնոց, Միջնոց և Նորոց՝ ժամանակագրական կարգաւ և վերստին տպագրելով զմիանգամ տպագրեալս»⁶: Մատենագրությունների այս շարանի, որը Բյուզանդացին կոչում է «Հայ մատենադարան» (Bibliotheca Armena) հատորներից մեկն էլ հանդիսանում է Եզերկ Կողբացու բնագիրը: Վերջինս կազմված է տպագրի օրինակի հիման վրա, որովհետև գրագրի ձեռք բերելու համար «հարկ էր որ բաց ըլլային իմ առջև ամենայն թանգարանը, ուր հայերէն գրագիրը կը պահուին: Տարիներով աշխատեցայ, որ իմ ճանապարհս մաքրուի խոշերէ և արգելքներէ և ես հասնիմ ի ցանկայի նպատակն. աւաղ, յոգնութենէ և վհատութենէ դատ ոչինչ շահեցայ: Բարեաւ մնան ուրեմն գրագիրը ուր որ են, և ես զբաղիմ մի միայն տպագրեալ մատենագրութեամբ նախնեաց»⁷:

Գ. — «Թուղթ Մագիստրոսի...»:

518 էջերի վրա ընդօրինակված և տպագրության են պատրաստված Գրիգոր Մագիս-

⁶ Անդ, պրակ Բ, էջ 3:

⁷ Անդ, պրակ Ա, էջ 6:

⁸ Անդ, էջ 7:

⁵ «Քննասեր», «Ինքնագրությունը Նորայրի», պրակ Ա, Ստոկհոլմ, 15 մայիսի 1887, էջ 17—62:

տրոսի թղթերը (Հմմտ. «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», լույս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրոպոլ, 1910):

Տողատակին և լուսանցքներում համեմատված են թղթերը պարունակող գրչագրերը (Կ. Եղյանի և Մյունխենի օրինակները), արված են ծանոթագրություններ, բանասիրական դիտողություններ, կազմված է բառերի համաբարբառ նաև այլ մատենագրությունների համապատասխան բառերի:

Բյուզանդացիին իր օգտագործած բնագրերը ներկայացրել է այսպես.

«Թուղթք Մագիստրոսի և Ն. Շնորհալույց». թերատ գրեալ ի Բագաւորական քաղաքն Սիս, ի Թուականիս Հայոց ՈՂԳ (=1244), ի կաթողիկոսութեան Տեառն Կոստանդնուպոլս (Ձեռագիրք նարբերդոյ): Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեան, Թորոս Աղբար, մասն Բ, երեսք 332—334: Տե՛ս անդ և ի ձեռագիրս Բարձրահայեաց Սուրբ Աստուածածնի վանաց Արդնոյ, լերես 394, Թիւ 225, Գրիգոր Մագիստրոսի բերթուածք և Թուղթք:

Տեղեկութիւն զընդօրինակութենէս: Զայսոսիկ Թուղթս Գրիգորի Մագիստրոսի ընդօրինակեցի ի Ստոքհոլմ (15 աւգոստոս 1896—5 նոյեմբերի 1896) յաւրինակէ տեառն Կարապետի Եղեանց՝ գաղափարելոյ նորին ձեռամբ ի ձեռագրէն Մելքոն Սարկաւագի, որդւոյ Բաղտասարայ Եղնկացւոյ: Ժամանակ գրչութեան ձեռագրին Մելքոնի է՝ 1790, դեկտեմբերի 4—1791 մայիսի 26, իսկ տեղի գրչութեանն է եկեղեցին Սուրբ Հրեշտակապետ որ ի Պալատ Կոստանդնուպոլսի:

Ձեռագիրն Մելքոնի Սարկաւագի գտանի այժմ յԱրքունի մատենադարանին Միւնիք (München) քաղաք Բաւարիայ, զորոյ զնկարագիրն և զքովանդակութիւնն տե՛ս ի «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Արքունի Մատենադարանին ի Միւնխեն, կազմեց Հ. Գրիգոր վարդապետ Գալեմբեարեան, Վիեննա, 1892, եր. 11ա—14բ, cod. Arm. IV, ՌՄԽ=1791»:

Այնուհետև Բյուզանդացիին բերում է Մյունխենի ձեռագրում գտնվող Մագիստրոսի թղթերի ընդհանուր խորագիրը, հայտնում է, որ անգլիացի գիտնական Կոնիքիրը գիտե Մյունխենի ձեռագրի մասին («Հանդես ամսօրյա», 1893, էջ 52, նաև անդ, 1905, 366բ—367ա):

Դ.—«Աշխարհացայց Վարդանայ վարդապետին»:

«Հայ մատենադարան» շարքի հերթական հասարկության մեկը: Զբաղեցնում է 56 էջ: Ընդօրինակված է Մեն Մարտենի «Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie...», Paris, T. sec., 406—453 էջերից:

Բնագիրն ուղեկցվում է նորայր Բյուզանդացու ծանոթագրություններով:

Ե.—«Տեսիլ Խաճակայ Պարթևի Հայոց Բայրապետին, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի մինչ սարկաւագն էր» (16 էջ):

Ընդօրինակված է 1772 թվականին Կոստանդնուպոլսում հրատարակված «Գիրք ճառ հոգեշահ. արարեալ յուղղափառ և յաստուածաբան վարդապետաց Եկեղեցւոյ գրքից»:

Զ.—«Պատմութիւն ծերնդեան և սերնդեալար Մանեմտին որ է կարապետ Նեոխն» (2 էջ):

«Հացունեաց խաչի պատմութեան» տարբերակներից մեկն է: Հմմտ., օրինակ, Մաշտոց անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 8106 Բ. 211բ—244ա:

Սկիզբը՝ «Աստանօր կամ եղև ինձ դարձեալ յերկրորդ անգամ բուռն հարկանել զմատենի ժամանակագրաց պատմութեանց կարգածանուցանել որպէս կամ զի՛նչ գործեցան աշխարհին Հայոց և Բարեկացւոց, Յունաց և առհասարակ ընդ տիեզերս ամենայն: Եւ արբազում էին զօրաւորք տանն Թորգոմայ անթիւք էին գունդք նախարարաց նոցա. նոքաք ելանէր մեծն Տրդատ և յաղթէր բազում զաւառաց և Թագաւորաց. և յետ սորայ վախճանելոյն ոչ յուղղեաց զաթոռ, Թագաւոր որդի նորա Խոսրով և նորին որդի Տիրան. նորին որդին Արշակ և նորին որդին Պապն ոչ նսպան դեղովք զսուրբ հայրապետ զմեծն Ներսէս և ընկալաւ զնորին արագահաս պատիժ: և զկործանումն տանս Հայոց... Ապա յայտնեալ կարապետն Նեոխն, որ է Մահմետ առաջնորդ տաճկաց...»:

Վերջը՝ «Ո՛ր հեծան ի ձի մինչև ի մահ զդեռահէն և երկիւղն ի սիրտն էր և Քրիստոս մարդասիրին փառք յաւիտեանս, ամէն»:

«Հայ մատենադարան»-ի համար պատրաստած այս բնագիրը նորայր Բյուզանդացիին ընդօրինակել է «Ի Ժե տաղարանէն Ս. Կաղարու. երեսք 410—440: Թիւ ձեռագրին 1371... գրիչ Ժե տաղարանին՝ Միքայէլ Սարկաւագ ի Թուրք ՈՂ=1641—1642»:

«Յայսմ տաղարանի են և հինգ տաղք սիրոյ (նահապետ Քուլակի)»:

ա. «Ծառ նարընձնի ես դուն...», բ. «Ժառ ժամ զիմ դարիպիս...», գ. «Տեսայ իմ հոգու հոգին...», դ. «Այլ ողորմ չեմ տեսեր քանց...», ե. «Այ իմ գեղեցիկ պատկեր...»:

Ը.—«Թուղթ Դաշնաց» (63 էջ):

Ընդօրինակված է Աբրահամ Երիցու ձեռագրի և Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանի 1862 թվականի հրատարակությունից, «Հայկական Մատենադարան»-ի համար:

Թ.—«Պատմութիւն Աղուանից» (էջ 168—313):

Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից պատմութեան ընդօրինակությունը, որը նույնպէս

պատրաստված է «Հայ մատենադարանի» համար:

Ժ.—«Ճառք Սրբոյն Յակոբայ Սրենցոյ» (329 էջ):

Ընդօրինակված է 1722 թվականին Կոստանդնուպոլսում հրատարակված վերոհիշյալ «Գիրք և ճառ հոգեշահ» գրքից:

ԺԱ.—«Մեկնութիւն բառից Գաղիանոսի. համեմատութեամբ հնգից ձեռագրաց (151 էջ):

Բնագրի հիմքը կազմող հինգ ձեռագրերն են՝ Ա. Փարիզի Bibliothèque Nationale-ում պահվող մի ձեռագիր, որն ընդօրինակված է 1282 թվականին, Բ. Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում պահվող, 1307 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագիր, Գ. դարձյալ Վենետիկ, 1490 թվականին ընդօրինակված ձեռագիր, Դ. Հավանաբար Փարիզի Ազգային մատենադարանում պահվող ձեռագրի ընդօրինակությունը, որն այժմ գտնվում է Վենետիկում, Ե. (այս ձեռագրի մասին Նորայր Բյուզանդացին տեղեկություն չի տալիս):

Աշխատությունը բաղկացած է երկու բաժնից: Առաջինում Նորայր Բյուզանդացին ընդօրինակել է Գաղիանոս բժշկապետի՝ ԺԱ—ԺԲ դարում արաբերենից հայերենի թարգմանված բառերի բնագիրը, իսկ երկրորդում (որը կրում է «Բառք առաջնոյ մասին, ուղղեալ և ճշգրտեալ» խորագիրը) ուղղել, ճշգրտել, մեկնաբանել է Գաղիանոսի բառերը, տալով նրանց «հոմանիշքն ի յոյն, յարաբացի, ի պարսիկ և ի գաղղիերէն լեզուս»:

ԺԲ.—«Հայ պարտէզ, յորում հաւաքեալ կանաւումք բուսոց և բուսականաց յիշատակելոց ի գիրս նախնեաց և յետնոց հաւելեալ այնոքիւք, որ պահեալք են միայն ի բերան ուսմիկն» (61 էջ):

Հայկական աղբյուրներում հանդիպող բուսական անունների բառարան: Յուրաքանչյուր բառի դիմաց վկայակոչվում են այն սկզբնաղբյուրները, որտեղ հիշատակված է տվյալ բառը: Զուգընթացաբար տրվում են բույսերի ֆրանսերեն անունները:

ԺԳ.—«Հմայեալ քշուառ քանաւայի մը պատմութիւնը: Հրատարակեց տիկին Նագենիկ Ելիզաբետեան, 1871 թ. օգոստոսին» (94 էջ):

Առաջաբանում հայտնվում է, որ մի երիտասարդի մահվանից հետո նրա թղթերի մեջ գտել են այս պատմությունը, որն ունեցել է վերնագիր «Իմ պատմութիւնը», առանց առաջաբանի և ծանոթագրության և, իհարկե, ոչ տպագրելու համար:

Սա ակներևաբար Նորայր Բյուզանդացու ինքնակենսագրությունն է, որը վերջանում է 1862 թվականի ապրիլի 30-ին թվագրված մի դիմումով, ստորագրված՝ «Ես Գաղէզ, որդի

Յովհաննիսի և Յուլիանեայ»: «Գաղէզ»-ը Նորայր Բյուզանդացին է (Ստեփան Գաղեզյան—ձիզմեճյան—Թերզոնց):

Այսբանով ավարտվում է Նորայր Բյուզանդացու Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի կենտրոնական գրադարանում պահվող անտիպ աշխատությունների միկրոֆիլմերի պարունակությունը:

ԺԴ.—«Բառգիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ԺԱ—ԺԷ դարոց» (շուրջ 6000 էջ):

Նորայր Բյուզանդացու այս արժեքավոր անտիպ բառարանի միկրոֆիլմերը պահվում են Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Պահպանվել են բառարանի միայն հինգ տետրեր, մնացածը դեռ գտնված չէ: Մատենադարանում պահվող հինգ տետրերն ունեն հետևյալ բովանդակությունը: Առաջին տետրը պարունակում է ԺԱ—ԺԷ դարերի հայ մատենագիրների երկերում հանդիպող բառերը: Առաջին բառն է «Աքեք», վերջինը՝ «Գծողիկ»: Բառերի դիմաց նշված են սկզբնաղբյուրները, կատարված է բառերի մեկնաբանություն: Նույն սկզբունքն ունեն նաև հաջորդ տետրերը:

Երկրորդ տետրն սկսվում է «Դագաղ» և վերջանում է «Լծէ» բառերով:

Երրորդ տետրը՝ «Խոլիսի»—«Հետակառու»:

Չորրորդը՝ «Ձագ»—«Շշակ»:

Հինգերորդը՝ «Ոգեմ»—«Պօզ»:

ԺԵ.—«Նախնիք» (շուրջ 1200 էջ):

Այստեղ հավաքված են Ե—ԺԸ դարերում ստեղծված մատենագրական երկերում հանդիպող սխալ ընթերցվածները, որոնք մոտ 50 տարվա ընթացքում հավաքել, սրբագրել և ճշգրտել է Նորայր Բյուզանդացին: Սրբագրությունների թիվը անցնում է տաս հազարից:

Այս աշխատության մասին հեղինակը գրել է. «Երբ Տէր յաջողէ որ հաստատուիմ ի քաղաք ուր հայ տպարան կը գտնուի, պիտի հրատարակեմ դիմ մատենան նախնիք, յորում ամփոփած եմ դիմ բովանդակ հետազօտութիւնս, և կը յուսամ թէ այն ամէն հրատարակեալ գործք մեր հին մատենագրաց զորս կրցած եմ հաւաքել և ուսումնասիրել՝ շատ տեղ բոլորովին նոր կերպարանօք պիտի ներկայանան»⁹:

Փարիզարնակ պատմաբան-բանասեր, հարգելի պ. Հայկ Պերպերյանի մի նամակից մեզ հայտնի է, որ «Նախնիք»-ի միկրոֆիլմը տրամադրվելու է Գյուլպենկյան հիմնարկությանը՝ լուսատիպ հրատարակության համար:

⁹ «Քննաւէր», պրակ Ա, էջ 7—8:

ԺԶ.— Նույն աղբյուրի միջոցով տեղեկանում ենք Նորայր Բյուզանդացու մեկ ուրիշ կարևոր աշխատության մասին, որն իրենից ներկայացնում է «Հայկազեան բառարան»-ի լրացումը: Բառարանի յուրաքանչյուր էջի վրա Բյուզանդացին վերջում կատարել է նոր հավելումներ:

ԺԷ.— Դարձյալ պ. Հ. Պերպերյանի միջոցով մեզ հայտնի է, որ միկրոֆիլմի վրա են գրանցված նաև Նորայր Բյուզանդացու «Կորին վարդապետ և նորին քարգմանութիւնք» (Քիֆիս, 1900) աշխատության բաղմաթիվ հավելվածներ, որով աշխատութեան ծաւալել և ճորտացնել մէկ նոր խմբագրութիւնը կ'ըլլայ:

ԺԸ, ԺԹ կետերում նշված աշխատությունների միկրոֆիլմերը, որոնք այժմ գտնվում են արտասահմանում, հավանաբար շուտով կուղարկվեն Հայաստան:

Բացի վերոհիշյալ գործերից, Նորայր Բյուզանդացուց մեզ հասել են նաև բաղմաթիվ այլ աշխատություններ (Ս. Լորելլին գրում է. «Իմ ուսումնասիրած ու ձեռքով էլ փաթաթած և կապած ձեռագրերի քանակությունը հասնում է 44 կապոցների»), որոնք այժմ պահվում են Շվեդիայի Ուպսալա քաղաքի Գեորգիան Բրտիվիլյա նշանավոր համալսարանական գրադարանում:

Նորայր Բյուզանդացին «Քննասեր»-ում (պրակ Բ, էջ 3—5) թվարկում է իր հետևյալ անտիպ աշխատությունները (նշում ենք այնպիսիները, որոնց միկրոֆիլմերի մասին չենք խոսել)։

ԺԸ.— «Տեսութիւն քննական քերականութեան Հ. Արսենի Այտընեան.— Աշխարհաբար հայերէն ի հինգերորդ դարու»:

ԺԹ.— «Եզնիկ Կողբացի և իւր գրուածն ընդդէմ Աղանդոց»:

Ի.— «Մովսէս Խորենացի և իւր Պատմութիւն Հայոց»:

ԻԱ.— «Պատառիկ յանյայտ հայերէն քարգմանութեանց»:

ԻԲ.— Ոսկերեանի մեկնութեանցն քրթոյց Պապոսի, առ Գաղաթացիս, առ Երայեցիս, առ Թեսաղոնիկեցիս, առ Կորնթացիս, առ Հռովմայեցիս, առ Փիլիմոն»:

ԻԳ.— «Քարգմանութիւնք նախնեաց յասորի լեզուէ ի հինգերորդ դարու»:

ԻԴ.— «Յաւելուածք և ուղղութիւնք յիմ գաղղիներէն—հայերեն բառագրիս»:

ԻԵ.— «Դիտողութիւնք և ուղղութիւնք ի հայերէն բառարանս»:

ԻԶ.— «Բառագիրք գաւառական հայ բարբառոց»:

ԺԺ, Ի, ԻԶ կետերում նշված աշխատությունները, ըստ Ս. Լորելլու հաղորդագրության¹⁰, այժմ պահվում են Ուպսալայի համալսարանում: Մնացածների տեղն անհայտ է: Լորելլին Բյուզանդացու իր հայտնաբերած բոլոր աշխատությունները չէ որ թվարկել է. հնարավոր է, որ մյուս կետերում մեր նշածներն էլ նույն համալսարանում գտնվեն:

Ս. Լորելլու տվյալների համաձայն, Ուպսալայում են պահվում նաև Բյուզանդացու հետևյալ ձեռագրերը.

ԻԷ.— «Առաքելի Սիւնեցոյ Տաղաչափութիւնք» (85 էջ):

ԻԸ.— «Վրիպակք յԱստուածաշունչ գիրս»:

ԻԹ.— «Եվսէրի Պամփիլիա ժամանակականք»:

Լ.— «Ժողովրդական միջոցներ անատուններու ցալերու դէմ»:

ԼԱ.— «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն և թուրք առ Վահան Մամիկոնեան»:

ԼԲ.— «Եղիշէի (և ոչ Մամբէի) ճառ ի Յարութիւն Ղազարոսի»:

ԼԳ.— «Արամեան երէց» (327 էջ):

ԼԴ.— «Ամիրզովլար, Օգուտ բժշկութեան»:

ԼԵ.— «Ամիրզովլար, Անգիտաց անպէտ»:

ԼԶ.— «Փիլոն և Ոսկերեան»:

ԼԷ.— «Բարսեղ Կեսարացի»:

ԼԸ.— «Մովսէս Խորենացի և առաջին քարգմանիչ»:

ԼԹ.— «Հաղարտիր տաղարան հայ բանաստեղծութեանց ի դարուն ԺԲ—ԺԷ»:

Վերջինս ունի հետևյալ բաժինները.

ա. «Տաղը ուրախականք» (սթափականք)

բ. «Տաղը սիրոյ»

գ. «Տաղը հոգևորականք»

դ. «Տաղը աշխարհականք»

ե. «Տաղը պատմականք»

զ. «Տաղը ուսումնականք»

է. «Տաղը հայկականք»:

Խ.— «Յաւելուած տաղից նահապետի Քուշակի, Յովհաննէս Երզնկացոյ և այլոց»:

Այս է Նորայր Բյուզանդացու մեզ հայտնի անտիպ ձեռագրերի ընդհանուր նկարագիրը¹¹:

¹⁰ «Էջմիածին», 1949, մարտ—ապրիլ, էջ 68:

¹¹ Հովհ. Պետրոսյանի «Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժողովրդականներ» (Երևան, 1960, էջ 66) ժողովածուում թվարկված են Նորայր Բյուզանդացու ինն անտիպ աշխատություններ, որոնց շարքում նաև՝ «Մովսէս Խորենացու Աշխարհացոյցը» և «Բառք քերթողականք»: Ցուցական հանդիպող սխալներից երևում է, որ այն կազմված է բանավոր, պատահական տեղեկությունների հիման վրա: Հայտնի չէ, թե ո՞րտեղից են վերցված տեղեկությունները նշյալ երկու աշխատությունների մասին: